

Póczos Rita

Etnikai viszonyok tükröződése a helynévmodellekben

1. A korai településtörténeti viszonyok feltárásában a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok során számos olyan kutatás készült, amely helynevekre (illetve helynevekre is) támaszkodik, ezek közül elsősorban MELICH JÁNOS, KNEZSA ISTVÁN, MOÓR ELEMÉR, KRISTÓ GYULA, BENKŐ LORÁND, KISS LAJOS, az újabb munkák közül pedig HOFFMANN ISTVÁN dolgozatai emelendők ki, amelyek nemcsak vizsgálati eredményeikkel, de módszertani újításaikkal is gazdagították a történeti nyelvészet és a történeti névkutatás ismeretanyagát.

Tanulmányomban ezekhez a kutatásokhoz kapcsolódva egy olyan névrendszertani elemzés tapasztalatait igyekszem bemutatni, amely egy mai többnyelvű névállomány és a névhasználók kapcsolatának tanulmányozásával kísérel meg a régiség névkincséből levonható etnikai következtetésekhez újabb szempontokat adni. A különböző nyelvű névhasználóktól gyűjtött helynévi adatok mögött rejlő névadási indítékok rendszeréből tehát előadásomban azokat a jellegzetes névadási modelleket emelem ki, amelyek megvilágíthatják a többnyelvű vidékek speciális névadási, illetve névhasználati szokásait, továbbá segíthetnek feltárni formális és informális névhasználat közötti különbséget, így akár az oklevélben történő rögzítésnek a körülményeit is. Ezek a modellek elsősorban a megnevező funkciójú (M), a megnevező szerepű és fajtajelölő névrész kombinációjaként létrejött (M+F), valamint a sajátosságkifejező és fajtajelölő névrészek kapcsolatából álló (S+F) típusok közül kerülnek ki, de (főként az utolsó kérdésben) azok a minták is fontos információval szolgálhatnak, amelyekben a névrész és a megnevezett objektum között nincs funkcionális kapcsolat.

2. A vizsgált korpusz Baranya megye Sásdi járásának a BMFN. által közölt helyneveiből, mintegy 12 000 névadatból áll. Baranya megye a honfoglalás óta többnyelvű terület, a német nyelvű lakosság a török hódoltság, illetve az azt követő harcok után települt be tömegével az elnéptelenedett területekre, de a megye történetében végig számolnunk kell jelentős arányú délszláv népességgel is. Az adatok rögzítésének idejére, a 20. század végére a magyarság egyértelmű túlsúlyba került: ez részben a második világháborút követő kitelepítéseknek, részben pedig a délszláv lakosság folyamatos beolvadásának köszönhető. A BMFN. adatai szerint a Sásdi járásban ez idő tájt a települések körülbelül fele magyar egynyelvű, a másik fele magyar–német kétnyelvű, és egy településen szláv lakosság is él. A következőkben magyar, illetve német helynéven a magyar, illetve

német lakosság által használt (azaz a BMFN. által *m.*, *n.* jelöléssel közölt) helyneveket értem, ami természetesen nem feltétlenül utal származásra, nyelvi eredetre.

3. A megnevező funkciójú helynevek

3.1. „Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Ez a név egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra való utalást.” (HOFFMANN 1993: 47). A megnevező funkciójú névrészt (is) tartalmazó nevek létrehozásához tehát a névalkotók a denotátumnak egy már létező, a névalkotás pillanata előtt is ismert nevét használják fel: ez lehet az objektumnak egy másik beszélőközösség által használt, tehát idegen neve, de lehet az adott névadói csoport által alkotott korábbi név is, melyhez valamilyen (jórészt kommunikációs) okból egy másik névrészt kapcsolnak. A helyneveknek az új helynevek alkotásában betöltött szerepével, illetve az új helynevekben elfoglalt szerkezeti helyüknek és névrészi funkcióiknak a kapcsolatával TÓTH VALÉRIA külön cikkben foglalkozott (1999). Vizsgálatunk szempontjából is kiemelt fontosságú ez a név(rész)csoport: az egy helynévrendszeren belül kifejtett hatása mellett a névrendszerek közötti átjárhatóság, illetve a névrendszerek kölcsönhatása is jórészt e kategórián keresztül érhető tetten.

3.2. A megnevező szerepű **egyrészes** nevek (**M**) csak idegen eredetű, azaz átvett helynevek lehetnek. Arányait tekintve a két névrendszer között ebben a kategóriában mérhető a legnagyobb különbség: míg az összes egyrészes német névből csaknem minden harmadik (29%) megnevező funkcióval bír, addig az egyrészes magyar neveknek ez csupán a 8%-ára jellemző: szláv eredetű helynevek a magyar névrendszerben például a *Gondolica*, *Lipóca*, *Norca*, *Belega* nevek, német eredetűek többek között a *Maraszt*, *Kaltenberg*, *Táling*, *Langvíz* helynevek.

A német névrendszerben szintén kimutathatók szláv eredetű, megnevező funkciójú egyrészes nevek, pl. *Kaminek*, *Lipinca*, *Kerpic*, *Dobrahány*, bár feltételezhetjük, hogy az ide sorolható nevek (legalább részben) magyar közvetítéssel kerültek a német rendszerbe. A szláv eredetű átvételeknél lényegesen magasabb a magyar etimonra visszavezethető nevek aránya, gyakorlatilag ilyenek a két-nyelvű települések német nevei, pl. *Szentgyörgy*, *Vaszar*, *Szekcső*, ezek legfeljebb kiejtésben térnek el a magyar használatú megfelelőiktől. Magyar eredetű neveket azonban a német névrendszer egyéb, nem településnévi helynévfajtái is tartalmaznak, ilyenek például a *Gáborgödre*, *Csepelpart*, *Főoldal*, *Mocsár* domborzati nevek, a *Kapos*, *Györgykút* víznevek.

Itt jegyem meg, hogy BÍRÓ FERENC nem csupán az idegen eredetű neveket, hanem minden, ma már felismerhetetlen szerkezetű, etimológiájú névformát is megnevező funkciójúnak tart (2002: 77). A megnevező funkciót így értelmezve vizsgálatunkban a két nyelv névrendszereiben az egyrészes megnevező funkció-

jú nevek közötti aránybeli különbség jelentősen csökkenne: a magyar neveknek kb. 25%-a, a német helyneveknek pedig mintegy 35%-a kerülne e kategóriába. Akárhogy is definiáljuk azonban ezt a kategóriát, vizsgálatunk szempontjából az idegen eredetű megnevező funkciójú névrészeknek van kiemelkedő szerepe.

TÓTH VALÉRIA az ómagyar kori helynevek vizsgálata során megállapítja, hogy ez a típus jórészt a településnevek és a víznevek között mutatható ki, egyébként kivételes (2001: 135). A Sásdi járás névanyagában ezzel szemben a német településnevekre ugyan valóban nagy arányban — tulajdonképpen kizárólagosan — jellemző, a magyar egyrészes településnevek között viszont alig van megnevező funkciójú, a víznevekre pedig (néhány kivételes példától eltekintve) egyik névrendszerben sem jellemző ez a funkciófajta. TÓTH VALÉRIA megállapítását szem előtt tartva szintén figyelemre méltó az egyrészes megnevező szerepű dűlőnevek és egyéb külterületi nevek viszonylag magas aránya.

A német és a magyar névrendszer között tapasztalható jelentős aránybeli eltérés leginkább a denotátumtípusok nevei közötti eltéréssel magyarázható, vagyis azzal, hogy bizonyos objektumoknak (elsősorban településeknek, utcáknak) a német közösség nem ad saját nyelvi elemekből létrehozott nevet, hanem a magyar lakosság által létrehozott, használt nevet veszi át. A térségben régebben élő magyar lakosság névhasználatában a megnevező funkció egyrészes nevekben kevésbé jellemző: egyrészt azért, mert a denotátumok egy részét ennek a nyelvi közösségnek a tagjai (illetőleg azonos nyelvet használó elődeik) hozták létre és nevezték meg, másrészt pedig, ha volt is az egykori délszláv–magyar együttélés következményeképpen a névrendszerben nagyobb számú szláv eredetű helynév, a szláv lakosság fokozatos beolvadásával, eltűnésével jórészt kivesztek az általuk használt nevek is. (Az ismeretlen eredetű névrészek között persze bizonyára a hajdani szláv eredetű névrészek hangalakilag eltorzult formájú származékait is sejthetjük.) A német névrendszerben a folyamatos nyelvi érintkezés, a kétnyelvűség, valamint a hivatalos magyar nyelvű névformák megléte (illetve a német hivatalos változatok teljes hiánya) tarthatja fenn a magyar származású, megnevező funkciójú egyrészes nevet ilyen nagy arányban.

3.3. A megnevező funkciójú névrészek bővítmenyi részként (M+F) jóval ritkábban szerepelnek az elemzett korpuszban: arányuk a kétrészes magyar nevek között kevesebb mint 2%, de a német nevek között sem éri el a 3%-ot. Az esetek döntő többségében idegen eredetű előtaghoz értelmező szerepű fajtajelölő földrajzi köznévi járul, pl. *Lazsinai/dűlő*, *Lóka/dűlő*, *Balátai/rét*, n. *Parlag/Feld*, *Sársas/Wiesen*, *Szurdok/Hohl*. Ennek a modellfajtának a kialakulását vélhetően az motiválja, hogy az átvett nevet a névhasználók nem tartják elég informatívnak, például azért, mert az nem utal egyértelműen a denotátum fajtájára, ezért ezeket a névformákat nem képesek egyértelműen egy bizonyos denotátumfajta neveként értelmezni. (Ehhez nyilvánvalóan hozzájárul az is, hogy az átvett nevek szerkezete nem átlátszó a névhasználói közösség vagy annak egy csoport-

ja számára.) Ahhoz, hogy az adott név a kommunikációs szerepét, azaz a lehető legpontosabb azonosítást ellássa, a névalkotók gyakran azt a megoldást választják, hogy az idegen eredetű helynévhez saját nyelvű, a denotátum fajtájára utaló földrajzi köznevet (névrészt) kapcsolnak. A jelenséget modellelméleti szempontból úgy magyarázhatjuk, hogy a tulajdonnévi funkció megőrzéséhez nem feltétlenül elegendő, ha az átvett nyelvi jel megőrzi tulajdonnévi (azaz denotatív, identifikáló) jelentését. Ahhoz, hogy az adott hangsort a névhasználó közösség tulajdonnévként értelmezze, arra is szükség van, hogy az illeszkedjen az átvevő nyelv helynévrendszerének normáihoz, azaz névmodelljeihez. Esetünkben mindkét nyelvben a fajtajelölő utótagú alapmodell, illetve jelzős szintagmatikus szerkesztésű szóalkotási modell a legelterjedtebb névadási minta, ez indokolja az integrátumok földrajzi köznévvel történő kiegészítését. Ez a névtípus ezért keletkezéstörténeti szempontból is egységes képet mutat: az ide sorolható nevek a denotatív jelentés módosulása nélkül, szerkezeti változással jönnek létre (vö. TÓTH V. 2001: 139–40, BÍRÓ 2002: 78).

A helynevek „értelmesítő” utótaggal történő kiegészítésére már korábban is felfigyeltek a kutatók: MEZŐ például arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a helynévgyűjtés során — a gyűjtési szituáció nem természetes névhasználati jellegéből adódóan — az adatközlők „értelmezővel” toldják meg a helynevet (1968: 51–4). A modern helynévgyűjtéshez hasonló szituáció lehetett egykoron a térképészkészítéshez történő „névgyűjtés” is: bár a fajtajelölő köznévvel történő kiegészítést a közvélekedés általában a térképészeknek tulajdonítja, elképzelhető, hogy a hivatalos helyzetben az idegennek segíteni kívánó helyiek toldották meg az általuk egyrészesként használt nevet egy pontosító utótaggal. Feltételezéseim szerint hasonlóan működhetett a régiségben a helynevek oklevelekbe illesztése is. Ugyanakkor TÓTH VALÉRIA többszáz évet átölélő okleveles adatbázison nyugvó vizsgálata során más eredményre jut: „A kétrészes nevek kialakításában a szintagmatikus szerkesztés szinte teljes kizárólagosságot élvez: alig-alig találunk olyan nevet, amelynek létrejöttében más keletkezéstörténeti mozzanatot (például kiegészülést) fedezhetnénk fel” (2001: 167). Az azonos jelentésű idegen eredetű előtagot tartalmazó *Bukva/pataka*, *Dobra/pataka*, *Kamunuska/pataka* stb. vízneveket is a szintagmatikus szerkesztéssel létrejött nevek között tárgyalja, megjegyezve, hogy ezek a nevek a kiegészüléssel alakult kétrészes nevekkel mutatnak összefüggést, a két típus elhatárolását azonban esetükben nem tartja lehetségesnek (i. m. 173), nyilvánvalóan azért, mert egyrészes megfelelőik nem adatolhatók. Ugyanakkor a fentiek értelmében ezek a nevek aligha magyarázhatók másként, mint eredetileg egyrészesként átvett nevek kiegészülésével létrejött másodlagos alakulatok.

Az adatokból nyert és a logikai-elméleti alapon kikövetkeztetett eredmények között feszülő ellentét bizonyára nem kis mértékben köszönhető az oklevelek keletkezési körülményeinek. A dokumentumokból részben azért hiányozhatnak

a kiegészülés alapjául szolgáló egyrészes, idegen eredetű elsődleges nevek, mert a lejegyzés idején azok már valóban nem léteztek, de emellett talán szerepet játszhattak egyéb, a lejegyzővel és az adatok szolgáltatóival kapcsolatos tényezők is: az adatközlő a hivatalos beszédhelyzetnek megfelelő hivatalos, vagyis hosszabb, magyarázó jellegű névformát adhatta meg a lejegyzőnek, illetve a dokumentum megfogalmazója (hasonlóan a későbbi térképek készítőihez) az oklevelezési gyakorlatnak megfelelően szintén az informatívabb, azaz a hely fajtájára is utaló változatot rögzíthette.

Nem véletlen, hogy az ilyen jellegű, bizonyára kiegészüléssel keletkezett szórványok megítélésében a korábbi kutatások is rámutattak számos bizonytalanságra: RESZEGI KATALIN a régi hegynevek tanulmányozása során utalt arra, hogy teljességgel az sem zárható ki, hogy a földrajzi köznévi utótag a valós névhasználatban nem volt a helynév része, csak magyarázó elemként szerepelt a név mellett az oklevél szövegében, s arra szolgált, hogy a jelölt objektum fajtájára utaljon (2006: 178). Ugyanakkor TÓTH VALÉRIA a Zala vízgyűjtőjének elemzésekor azt veti fel, hogy egyes településnévi eredetű egyrészes víznevek a valós nyelvhasználatban kétrészesek lehettek, a dokumentumokban pedig a földrajzi köznévi utótag latin körülírással formában szerepelhet (2003: 92). A mai névadatok valójában mindkét elképzelést támogatják: a kétnyelvű korpuszban átvétellel létrejött és kiegészüléssel keletkezett nevek egyaránt előfordulnak. Hogy melyik lehetséges alakulásmód állhat közelebb a valósághoz (vagy hogy névfajtánként lehet-e eltérés a szórványok beillesztésének gyakorlatában), azt csak az oklevelezési normák alapos feltérképezése után deríthetjük ki. A névrendszer egyik sajátos és csak a német névanyagban megjelenő típusát alkotják azok a kétrészes nevek, amelyek egyik névrésze (általában a bővítményi része) magyar eredetű, másik része (általában alaprésze) pedig német lexémára vezethető vissza, pl. *Büdös/Brunnen*, *Fekete/kreuz*.¹ Keletkezéstörténeti szempontból ilyen esetekben részleges átvételről van szó, általában kimutatható az azonos jelentésű magyar megfelelő is (a fenti példákhoz: *Büdös/kút*, *Fekete/kereszt*), a funkcionális-szemantikai szerkezet pedig megnevező, illetve fajtajelölő névrész kombinációjaként írható le. Ilyen esetekben nyilvánvaló a névpár magyar és német tagjainak szoros kapcsolata: a német helynév névadási indítékai között a denotátum reális, fizikai tulajdonságai mellett a magyar név motivációs szerepével is számolnunk kell. Az a tény, hogy a német névalkotók a magyar névnek csak egy részét vették át, a másikat pedig vélhetően lefordították úgy, hogy a magyar névformát morféma-, illetve névrészhatáron bontották fel, a kétnyelvűségnek minimálisan olyan fokát feltételezi, hogy a német névadók a magyar névalak szerkezetét ér-

¹ A kereszteteket gyakran állítatójukról nevezik el, bővítményi részük ezért általában személynevet tartalmaz, ilyen esetekben feltétlenül részleges átvételről van szó. A káni *Fekete/kereszt* ~ *Fekete/Kreuz* névpár azonban az adatközlők szerint ténylegesen fekete színű denotátumot jelöl.

telmezni tudták. Ez a névtípus tehát a kétnyelvűség egyértelmű jeleként értelmezhető.

3.4. A megnevező funkciójú névrészt tartalmazó helynevek vizsgálatából az alábbi tanulságok rajzolódnak ki a kétnyelvű területek névadásával, névhasználatával kapcsolatban.

1. A megnevező funkciót mint névrészi szerepet tipológiai kategóriaként tárgyaló szakirodalom egyhangú véleménye szerint az egyrészes megnevező funkciójú nevek a névhasználó közösség számára semmilyen más információt nem közölnek átvételkor a denotátumról, csupán annyit, hogy 'az a hely, aminek ez és ez a neve' (HOFFMANN 1993: 47–8, TÓTH V. 2001: 135, BÍRÓ 2002: 77). Ugyanakkor aktív kétnyelvűség esetén a helynév információtartalma ennél lényegesen több, hiszen az átvevők bizonyára értik az eredeti szerkezetet, motivációt is, illetve tudják, hogy milyen nyelvű közösség tagjai hozták létre és használják az adott névformát. Ha feltételezzük, hogy a korai ómagyar korban is aktív kétnyelvűség során kerülhettek át például szláv helynevek a magyarba, a megnevező funkció meghatározásán talán célszerű a régi névrendszerek kapcsán is változtatni. A megnevező szerep újraértelmezését nehezíti viszont, hogy a névállomány egy részére — természetesen — az eredeti definíció érvényes: főként akkor, ha bizonyos nyelvi okok (főként hangtörténeti és lexikális változások, vagy a végső forrásnyelv eltűnése) miatt már az átadó nyelvben sem áttetsző a helynév funkcionális-szemantikai struktúrája, azaz a kiinduló motiváció. (Ez jórészt a legrégebbi településnevekre és víznevekre lehet igaz, de adatbázisunkban a határnevek között is bőven találunk ilyen példákat.)

2. Az Árpád-kori (vagy korábbi) helynevek elemzése és a belőlük levont következtetések között különös ellentmondást figyelhetünk meg: a vizsgálatok *m i n d e n* idegen eredetű nevet úgy tekintenek, mintha a magyar névrendszer részei lennének, ennek megfelelően keletkezéstörténeti szempontból átvételként (az újabb munkák funkcionális-szemantikai szempontból megnevező szerepű névrészekként) értelmezik őket. Ennek ellenére (tudniillik hogy a magyar névrendszer tagjainak tekintik őket) idegen lakosságra következtetnek belőlük. A mai névrendszer elemzése ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a különböző eredetű nevek vizsgálatának ennél árnyaltabban kell történnie: egyrészt korpuszunkban jelentős hányadot alkotnak a német nevek (belőlük egyértelműen következtethetünk is német lakosságra), ezek a névadások viszont nem tagjai a magyar névrendszernek, hiszen — eltekintve a korpusz töredékét kitevő német forrású átvételektől — ezeket a neveket a BMFN. adatai szerint magyarok nem használták.² Másrészt viszont mind a magyar, mind a német névrendszernek

² A BMFN. adattár jellegű anyagából persze a tényleges névhasználatról nem kapunk képet, így azt csak feltételezni tudjuk, hogy kétnyelvű környezetben nem annyira a nyelvhasználókhöz, mint a nyelvhasználatához, a szituációhoz köthetők ezek a névadások: a ténylegesen kétnyelvű be-

vannak szláv eredetű tagjai,³ szláv lakosság azonban az adott területen a gyűjtés idején már gyakorlatilag nem volt. A viszony tehát éppen fordított: ha önálló névrendszer mutatható ki az egyik nyelvből, akkor az azt beszélő etnikumot feltételezhetjük az adott területre az adatok feljegyzésének korára, ha viszont egy nyelvből nem mutatható ki teljes névrendszer, hanem csak egyes elemek, amelyek más névrendszer tagjaivá válnak, abból csak egykor ott élt, de az adatok felvételének idejére eltűnt, beolvadt népcsoportra következtethetünk. Ez a bizonyára általános tendencia a régiségben is működhetett, a kutatásokban való érvényesítése azonban számos nehézségbe ütközik: a mai névállományban is csak akkor tudjuk egyértelműen elkülöníteni az egyes nyelvek névrendszereit, ha biztos adataink vannak a névhasználókról (vagyis a felhasznált adattár ezt pontosan jelzi). Ilyen adattáraink a régiségből nyilvánvalóan nincsenek. A mai, teljes névállományok terén segítségünkre lehetnek a statisztikai mutatók is: leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy ha egy területen nagy számú névadat áll rendelkezésünkre valamely nyelvből (a Sásdi járásban ez a magyar és a német), akkor ott önálló névrendszerekkel, ennek megfelelően az illető nyelveket beszélő etnikai csoportok jelenlétével számolhatunk, míg a teljes adattárhoz képest elenyésző számú névadatot mutató nyelvek (a Sásdi járásban a délszláv nyelvek) beszélői az adatok felvételének idején már nem élnek a kérdéses területen. A régiség etnikai viszonyainak felderítésére azonban ezt az elvet sem használhatjuk perdöntő bizonyítékként, hiszen a korai oklevelek vizsgálható adatai kétszeresen is esetlegesek: egyrészt esetleges (de legalábbis nem nyelvi tényezőktől függ), hogy mely neveket jegyezték fel és melyeket nem, illetve hogy bizonyos oklevél-alkotói normákat szem előtt tartva milyen névformákat rögzített a szövegező; másrészt pedig még inkább esetleges, hogy mely adatok maradnak fenn az utókor számára.

A névrendszerek mai nevek alapján történő elvi elkülönítése azonban mindezek ellenére sem haszon nélküli: annak a — tulajdonképpen anakronisztikus — eljárásnak a veszélyeire irányítja rá a figyelmet, hogy a különböző eredetű helyneveket kétséget kizáróan besoroljuk valamely terület egységesnek gondolt helynévrendszerébe, másrészt pedig a helynévrendszerek idegen eredetű tagjai alapján kétkedés nélkül idegen nyelvű lakosságot feltételezünk az adatok rögzí-

szélők a magyar nyelvű kommunikációban bizonyára a magyar helynévrendszer elemét, német nyelvű kommunikációban a német rendszer elemét használhatják. Tekintve, hogy a gyűjtés az adatközlők (anya)nyelvén folyt, az „m.” jelölésű adatokat magyar nyelvű kommunikációs helyzetben, az „n.” jelölésűeket pedig németben rögzítették a gyűjtők. A két névrendszer (éppúgy, mint a két nyelv) viszont akkor is jól elkülöníthető, ha ezt a gyűjtési körülményt is figyelembe vesszük.

³ Ezek a nevek semmiképpen nem tekinthetők önálló szerb, illetve horvát névrendszer tagjainak, mert a járás névtára (egyetlen település kivételével) nem tartalmaz „szh.” jelöléssel ellátott névadatokat. A szláv etimónra visszavezethető nevek előtt mindig „m.” vagy „n.” jelzés áll.

tésének korára. Ha a nevek névrendszerhez sorolása a régiség névállományának vizsgálatában nem is tehető meg teljes bizonyossággal, a mai névrendszerek tanulságai azt sugallják, hogy a többnyelvűnek gondolt névrendszerekből levont következtetések során legalábbis rendkívül óvatosan kell eljárunk.

3. A helynevek denotátumfajták szerinti csoportosítása a megnevező szerepű (illetőleg az idegen eredetű) névrészek tekintetében további fontos tendenciákat fedhet fel. Mint ismeretes, a nagyobb vizek nevei, illetve a régebbi településnevek gyakran többszörös nyelvi közvetítéssel jutnak el mai névhasználókhoz, etimonjukból tehát gyakran az adatok feljegyzésének idején sem lehet biztosan következtetni a névhasználókra: névtárunkban ilyen például a szláv eredetű *Szalatnak* településnév, mely magyar és német névhasználókhoz köthető, de sem a településen, sem a közvetlen közelében nem számolhatunk délszláv népcsoportokkal. Ugyanakkor a dülőneveknek és a kisebb vizek neveinek az eredete sokkal nagyobb valószínűséggel utalhat a névhasználókra, ezért célszerű a megnevező funkciójú neveket denotátumfajtánként is külön megvizsgálni.

3.5. A Sásdi járás településnevei (hasonlóan a magyar nyelvterület többi vidékének településneveihez) többségükben régiek, egy részük az Árpád-korig visszamenőleg adatolható.

A magyar és a német településnevek funkcionális-szemantikai szerkezetei között — a településtörténeti viszonyokból adódóan — igen jellegzetes eltérés tapasztalható. A német településnevek teljesen homogén képet mutatnak: két név kivételével valamennyi egyrészes, megnevező funkciójú helynév, pl. *Hetfel* (< m. *Hétfőhely*), *Liged* (< m. *Liget*), *Szágy* (< m. *Szágy*), *Tekres* (< m. *Tekeres*). Mint láttuk, a megnevező szerepű névrészek már korábban is meglévő, az új névvel azonos jelentésű helynevet felhasználva jönnek létre, feladatuk pedig a denotátumra utalás, annak egyéb szemantikai jegyének megnevezése nélkül.

Csupán két kétrészes név adatolható a német nyelvben, ezek egymás szinonimái, névrészi funkcióik megegyeznek az azonos jelentésű magyar nevekével: n. *Ungarisch/Szék* ~ *Deutsch/Szék* és m. *Magyar/Szék* ~ *Német/Szék*. Bár az előtagok német lexikai elemek, a magyar megfelelő helynevekkel való szoros kapcsolatuk aligha vitatható.

A korpusz magyar településneveinek rendszere a németeknél lényegesen változatosabb névadási minták alapján jött létre (főleg S, M, S+M). A két nyelv településnév-állományának különbsége mögött természetes folyamat rejlik: a magyar településnévkincs évszázadok alatt, a települések létrejöttével, fejlődésével, illetve a magyar nyelv változásával párhuzamosan alakult ki, így a névalkotási (és funkcionális) modellek sokszínűségét a névrendszer „belső” változásai mellett számos „külső” tényező formálta. Mivel a német betelepülők nem hoztak létre településeket, és ideérkeztükkor a települések nevei már jórészt rögzültek (a későbbiekben pedig hivatalosan is standardizált településneveken a névhasználók jelentősen már nem változtatnak), a német lakosság belső nyelvi

elemekből, belső modellek alapján már nem hozott létre településneveket, hanem átvette a magyarok által használt neveket. (Természetesen ezt azért tehette, mert a németiség által ismert, magával hozott névrendszerben — és ezzel együtt a modellrendszerben — is van minta az idegen helynevek átvételére.)

A két nyelv településnévi modelljeinek különbségéből (főként a német nevek funkcionális-szemantikai szerkezetéből) a következő tanulság látszik kirajzolódni a vegyes lakosságú vidékek névkincséből levonható következtetésekhez: az újonnan érkező lakosság átveszi a már meglévő települések nevét (ha nem hoz létre új telepeket, a meglévőkön pedig talál ott lakó népességet), és ennek az átvételnek a hangtani adaptáción kívül semmilyen nyelvi nyoma (tehát formán-sok, lexémák hozzákapcsolása) nincs. Ha feltételezzük, hogy a korábbi népességi változások is a korpuszban tapasztaltakhoz hasonló jelenségeket hozhattak létre a mindenkori településnév-rendszerben, és szem előtt tartjuk, hogy a korai oklevelek a hangtani beilleszkedést csak korlátozottan voltak képesek tükrözni, akkor ebből arra következtethetünk, hogy a korai településnevek csak nagyon nagy fokú bizonytalanság mellett szolgáltatnak nyelvi bizonyítékokat az etnikai következtetésekhez.

HOFFMANN ISTVÁN a korai magyar helynévkincs vizsgálata során a mai vegyes lakosságú területek mutatóitól lényegesen eltérő eredményekre jut: úgy látja, hogy a műveltségi nevek⁴ (az Árpád-korból fennmaradt névadatok között ez szinte kizárólag településnévi adatokat jelent) körében lényegesen kisebb az átvett nevek aránya, mint az ún. természeti nevek között. Ennek okát névszociológiai tényezőkben, köztük a tudatos névadásban keresi (2005: 121–3). Ez a (talán csak látszólagos) ellentmondás épp a fenti elképzelésekkel magyarázható: ha nem a BMFN. nyelvészeti kutatási célokkal készült adattárából dolgozunk, hanem bármilyen más (jogi, magán stb.) jellegű dokumentumokból gyűjtjük össze a településnévi adatokat, a német és a magyar helységnevek között gyakorlatilag nemcsak különbséget nem látnánk, de pusztán ezek alapján nem is lennének információink a német lakosság létezéséről. Etimológiai vizsgálattal e területről csupán a helynevek mintegy negyedét kitevő, szláv gyökerű átvett neveket deríthetnénk fel, amelyekből viszont legfeljebb az adatok rögzítésének az idején már nem létező szlávásra következtethetnénk. (Hivatalos névformák vizsgálata esetén még arra sem, hiszen a hivatalos településnevek mind magyar névadás eredményei.) HOFFMANN műveltségi nevekre vonatkozó megállapításából mind-

⁴ A természeti és műveltségi nevek fogalmát LŐRINCZE LAJOS vezette be a magyar helynévkutatásba, és némiképp más értelemben használta, mint HOFFMANN a fent hivatkozott munkájában: az elkülönítés alapjaként a névadási indítékot alkalmazza, ennek megfelelően természeti nevekként értelmezi a méretet, növényzetet, állatvilágot jelölő, illetve a térbeli viszonyítás alapján létrehozott helyneveket, műveltségi helynevekként pedig a népcsoportra, gazdálkodás- vagy birtoklás-történeti eseményre utaló helyneveket (1947: 5–17). LŐRINCZE definíciójához hasonlóan értelmezve használja a terminusokat JUHÁSZ DEZSŐ (1988: 24–8) és INCZEFI GÉZA is (1970: 72–3).

ezek alapján nagy biztonsággal tehát csupán arra következtethetünk, hogy a korai ómagyar korban a magyarság volt olyan helyzetben, hogy a településeknek nevet adjon, illetve a magyarság által használt településnevek kerültek be az okiratokba. Azt azonban, hogy a jórészt magyar, kisebb részében szláv etimonra visszavezethető helységneveket kik használták, vagyis milyen etnikai csoportok éltek az adott településen (és környékén), pusztán a települések nevéből aligha lehet megállapítani. (A műveltségi nevek névadóinak és névhasználóinak elkülönítését illetően hasonló következtetésekre jut HOFFMANN is; i. m. 121–3.)

3.6. A településnevek megnevező funkciós névrészei után a **víznevek** ilyen szempontú vizsgálata teljesen (mondhatnánk: meglepően) más arányokat mutat: a megnevező funkció sem a magyar, sem a német nevekre nem jellemző. A magyar nevek között csupán egy szláv jövevénynév mutatható ki (*Toplica*), de a németben is csak a *Kapus* (< m. *Kapos*) és a *Jergekut* (m. < *Györgyi/kút*) víznevek származnak idegen nyelv névrendszeréből. A két nyelvhasználó közösség tartós egymás mellett élésének ismeretében azért meglepő ez az arány, mert a szakirodalom rendre hangsúlyozza: a névfajták közül leginkább a vizek nevei öröklődnek (KISS LAJOS szavaival: „valósággal nemzetközi tulajdonban vannak”; 1996: 440). A Sásdi járásban vélhetően azért tapasztalunk mást, mert a víznevek kölcsönzése csak a nagyobb (vagyis a tájékdás szempontjából fontosabb, több névhasználó, sőt: több névhasználói csoport által ismert) folyóvizek neveivel kapcsolatban helytálló, a kisebb vízfolyások neveit éppúgy a kisebb névhasználói közösségek alakítják — természetesen az aktuális névmodelljeiknek megfelelően —, mint az egyéb „mikroneveket” (vö. GYÖRFFY 2007: 3).

Valószínűleg ugyanezzel magyarázható az is, hogy a vizsgált víznévi rendszerekben lényegében nincs ismeretlen eredetű vagy többféleképpen származtatható víznév: valamennyi név átlátszó szemantikai szerkezetű, funkcionális-szemantikai, illetve keletkezéstörténeti modelljeik is egyértelműen meghatározhatók. A korpusznak ez a vonása különösen akkor feltűnő, ha a régiség vízneveivel állítjuk szembe: a korai víznevek között jelentős arányban fordulnak elő olyanok, amelyeknek eredetét mai ismereteink alapján nem tudjuk meghatározni: GYÖRFFY ERZSÉBET és RESZEGI KATALIN például az általuk vizsgált Árpád-kori víznévi korpusz ötödét kategorizálhatatlannak minősítette (2003: 196).

3.7. A megnevező funkciójú **határnevek** között a víznevekhez képest újabb eltérés tapasztalható: a német egyrészes nevek csaknem fele ilyen módon keletkezett,⁵ az átadó nyelv ezekben az esetekben mindig a magyar (pl. *Gazos*, *Szénás*, *Tiskés* < m. *Gazos*, *Szénás*, *Tüskés*). A végső forrásnyelv egyes ritka pél-

⁵ A teljes német határnévállományban (a kétrészes nevek erős dominanciája miatt) ez a típus csupán kb. 10%-a.

dákban lehet szláv is, de feltételezhetjük, hogy a közvetítő nyelv általában ilyenkor is a magyar volt (pl. *Dobrahány, Kaminek, Kerpic*). Ennek a magas aránynak az összevetése a magyar határnévrendszerben tapasztalható jóval alacsonyabb (11% körüli) hányaddal esetleg érv lehet amellett, hogy a magyar kategorizálhatatlan nevek (vagy legalábbis egy részük) mélyén is megnevező funkciót, keletkezéstörténeti szempontból pedig átvételt sejtünk.

4. A sajátosságkifejező és a fajtajelölő funkció kapcsolatával létrejött helynevek (S+F minta)

4.1. Ez a modell részben gyakorisága miatt emelendő ki: mind a németben, mind a magyarban a kétrészes nevek mintegy 90%-ára jellemző ez a minta. A kétrészes nevek leggyakoribb névadási modellje a fajtajelölő alaprész és a megnevezett objektum elhelyezkedését egy másik helyhez viszonyító bővítményi rész kapcsolatából áll (ez a minta az összes kétrészes névnek a magyarban valamivel több, a németben valamivel kevesebb mint egynegyedére jellemző; a víznevek körében viszont ennél is magasabb, 50% körüli ennek a modellnek a gyakorisága). A magyar nevek közül ilyen szerkezetűek például az *Országútra/dűlő, Bikali/hegy, Vashidi/rét, Hidegéri/tető* helynevek, a német nevek közül pedig ide sorolhatók például a *Wiesen/bach, Steinbrücken/Äcker, Berg/Stück, Kirchhof/Wiese* helynevek.

Az S+F funkciós nevek másik jellemzője, amely miatt kiemelt szerepük van a többnevű névállományok elemzésében, a magyar és német névrendszerben tapasztalható arányának (valamint az altípusai arányainak) a nagyfokú egyezése. Az azonos arányokat bizonyára egy univerzális modellelméleti tétellel magyarázhatjuk: a bővítményi rész legfontosabb szerepe a megkülönböztetés, tehát az azonos fajtajú vagy azonos nevű denotátumok elkülönítése, ennek pedig legtermészetesebb eszköze a megnevezett hely (vagy víz, építmény stb.) valamely jellemzőjének bevonása a névbe. A környezet megismerésében, kialakításában a két különböző nyelvet beszélő népcsoport gyakorlatilag közösen vett részt, így megnevezéseik sem különbözhetnek túlzottan egymástól. (E ponton hivatkozhatunk a modellelmélet egyik alapelveire: az alapmodellek — az általam használt elemzési keretben a funkcionális-szemantikai modellek — elsősorban a denotátum, illetve a nevet használó közösség szociális körülményeit, és kevésbé a nyelvi sajátosságait tükrözik vissza; vö. ŠRÁMEK 1972–73: 67–8.)

Emellett azonban feltűnő az azonos denotátumra utaló, különböző nyelvű névhasználók által használt helynevek névrészeinek (KNIEZSA terminusával: a párhuzamos neveknek) a teljes megfelelése, mint pl. a m. *Felső/utca* ~ n. *Oberre/Gasse*, m. *Krumpli/hegy* ~ n. *Kartoffel/berg* névpárokban. A jelenség az összes kétnyelvű névpár kétharmadát érinti, míg a maradék egyharmadon nyolc különböző megfeleléstípus osztozik. Mint látjuk, a névpárok tagjai nem csupán funkcionális-szemantikai besorolásukban egyeznek, hanem a névrészek egymás-

nak lényegében szemantikai megfelelői. A jelenséget véleményem szerint két tényezővel magyarázhatjuk: egyrészt a névadók számára a motivációt ugyanaz a valóság, azaz a denotátumnak ugyanazok a tulajdonságai szolgáltatták. A párhuzamos névadás elméletben KNIEZSA is ebből a magyarázathoz indul ki: úgy véli, hogy ennek a névpártípusnak a tagjai egymástól függetlenül alakulnak ki, alapjuk a két névadó nép „azonos tárgyszemlélete” (1944). A mai kétnyelvű névrendszerek vizsgálata azonban azt jelzi, hogy ezekben az esetekben aligha lehet szó a két közösség egymástól független névadásáról. Ennek érveit két dolgozatban is részletesen tárgyaltam (PÓCZOS 2008a: 192–6, 2008b), így itt csupán a két legfontosabb érve utalok röviden: egyrészt arra, hogy a teljes megfelelést mutató névpártípus a leggyakoribb névpárfajta, márpedig nehéz lenne igazolni, hogy a különböző nyelvű névadói közösségek a kétnyelvű névpárok kb. kétharmadában a denotátum számos jellemzője közül egymástól függetlenül ugyanazt a motivációs tényezőt használják névalkotásra. Másrészt pedig a lexikális kapcsolat nélküli névpárok (pl. m. *Lovas/hegy* ~ n. *Frei/acker*; m. *Réce/puszt*a ~ n. *Kuh/Graben*) ritkasága (7%) is azt jelzi, hogy a kétnyelvű vidékek névadásában sokkal inkább számolnunk kell a névfordítással, mint az egymástól függetlenül keletkező névpárok lehetőségével. Ha pedig a névfordítást mint lehetséges keletkezésmódot elfogadjuk, kétnyelvű körülmények között a névadási indítékok között is számolnunk kell a denotátum már meglévő, másik nyelvű nevének a motiváló hatásával.

4.2. Az S+F típus alcsoportjait itt most nem kívánom áttekinteni, de ezen a ponton érdemes röviden kitérni a népnévből származó névrészek egy figyelemre méltó jegyére. A korai Bihar megyei helynévkincs vizsgálata során RÁCZ ANITA a népnévi névrészt tartalmazó településnevek kapcsán írja: „e nevek nem az adott nép nagy tömbben való, zárt települési területét jelzik, hanem éppen azokon a helyeken alakultak ki, ahol »népszigetként« voltak jelen, s ez nagyon is érthető, ha szem előtt tartjuk a név alapfunkcióját, a megkülönböztetést” (2004: 76). Adataink között népnévi eredetű településnév nincs, az egyéb névfajták között viszont nagy számban találhatunk népcsoportra utaló névrészt tartalmazó példákat. Ezek a nevek szerkezetüket tekintve mindig kétrészesek, bővítményi részük tartalmazza a népnevet. A népnévi eredetű településnevekkel szemben viszont a nem településnévi névanyag ezen csoportja mindig kétnyelvű közegben jön létre, és a szórványos, „népszigetként” történő megtelepüléssel szemben nagyon is élénk együttélésre utal. Ennek legnyilvánvalóbb jelei azok a névpárok, amelyek csak népnévi előtagjukban különböznek, és általában mindkét nyelvben kimutathatók, pl. *Magyar/falu* ~ *Ungarisch/Dorf* és *Német/falu* ~ *Deutsch/Dorf*,⁶

⁶ A településrészek, utcák mellett jellegzetesen ilyen névpárokkal jelölik meg a névhasználók az iskolákat és a temetőket is: *Magyar/iskola* ~ *Ungarisch/Schule* : *Német/iskola* ~ *Deutsch/schule*; *Magyar/temető* ~ *Ungarisch/Kirchhof* : *Német/temető* ~ *Deutsch/Kirchhof*.

melyek valamennyien egy-egy településrészt jelölnek, de az egyedül álló, pár nélküli névformák is ugyanilyen körülményre utalnak, mert szintén csak kétnyelvű településeken mutathatók ki, pl. *Magyar/szőlőhegy, Német/domb*.

5. Modellek, amelyekben nincs funkcionális kapcsolat a névrész és a denotátum között

HOFFMANN elemzési rendszerében két szemantikai típust, az emlékeztető, illetve a konvencionális szerepű névrészfajtát sorolja azok közé a névrészek közé, amelyek nem mutatnak funkcionális kapcsolatot a megnevezett denotátummal. Ilyen névrészek tipikusan a közterületek megnevezéseinek előtagjaiban jelentkeznek, a korpusz magyar utcanevei közül ilyen pl. az *Adi/utca, Petőfi/utca, Rákóczi/utca*, illetve a *Béke/utca, Rózsa/utca, Szabadság/utca*. Ez a névadási minta a Sásdi járás német névrendszerében egyáltalán nem mutatható ki. A jelenség egyszerű névszociológiai okokkal magyarázható: ez a modell tipikusan hivatalos nevekben fordul elő, a hivatalos névadás pedig — a társadalmi körülményekből adódóan — csak a magyar névrendszert érintette. A hivatalos nevek létrejöttük után folyamatosan szüremkednek be a mindennapi (azaz „népi”) névhasználatba is, a német névhasználók azonban e neveket az adatok tanúsága szerint nem veszik át, hanem megőrzik a régi utca- és térneveket, esetleg újakat alkotnak. A BMFN. adatai között a hivatalos és a népi névváltozatok többféle kombinációban is előfordulnak: a magyar hivatalos név mellett állhat magyar és német népi név (pl. m. *Kossuth/utca ~ Alsó/utca ~ n. Unter/Dorf*, m. *Petőfi/utca ~ Fő/út ~ Felső/falu ~ n. Ober/Dorf*), egyes esetekben a magyar beszélők csak a hivatalos formát használják, míg a németek a saját népi változatukat (pl. m. *Adi/utca ~ n. Drübige/Gasse*), és előfordul az is, hogy egy utcának, térnek kétnyelvű közösségben is csak a magyar hivatalos neve adatolható. Ilyenkor természetesen nem arról van szó, hogy az adott utcát a közösség német tagjai nem ismerik, vagy a nevét nem használják, hanem vélhetően mind a németek, mind a magyarok körében ugyanaz a névváltozat terjedt el, de a gyűjtés során a német változatot nem rögzítették.

Lényegében ugyanennek a névszociológiai jelenségnek egy másik megvalósulását láthattuk a német településnevek vizsgálatokor: a hivatalos, kétrészes nevek csak a magyar névhasználatban adatolhatóak, a németek csak a rövidebb, egyrészes, de nem belső keletkezésű, hanem a magyaroktól átvett „népi” formát használják. Bár a BMFN. adatai a konkrét névhasználati körülményeket nem rögzítik, abban biztosak lehetünk, hogy hivatalos körülmények között (pl. írásban: hivatalos levélben, postai címzésben) a német lakosság is a hivatalos magyar változatot használja mind a település-, mind pedig az utca-, tér- és egyéb közterületi nevek körében.

Ha közterületi nevek a régiségből nem is maradtak fenn (legalábbis nem olyan mennyiségben, hogy abból általános következtetéseket vonhatnánk le), a

fentiek értelmében a mai utca- és térnevek vizsgálata egy fontos tanulsággal mindenképpen szolgál a korai névanyag etnikai felhasználást illetően: a hivatalos név létrehozása a szociális szempontból vezető szerepű etnikai csoport privilégiuma, és bármilyen nyelvű is a népesség, bármilyen „népi” nevet használjon is a mindennapokban, hivatalos szituációkban a hivatalos név a kommunikációs helyzetnek megfelelő változat. Márpedig a korai oklevelek létrehozása egyértelműen hivatalos szituációnak minősíthető: az írnok tevékenysége vitathatatlanul az volt, de elképzelhető, hogy a határjárások során a helybéli lakosság is a társadalmi szempontból magasabb rangúnak tekintett etnikumhoz köthető (vagyis magasabb presztízsű) névváltozatot használta, ha az adott helynek több nevét is ismerte.⁷ Ebből azonban újfent az következik, hogy a névadatok értékelése során nagyfokú óvatossággal kell eljárunk: kétnyelvű lakosság esetén ugyanis nem biztos, hogy az oklevelekben rögzített adatok a valós („népi”) nyelv-, illetve névhasználatot tükrözik.

6. Összegzés

6.1. A helynévrendszer funkcionális-szemantikai típusainak megoszlását az alábbi táblázat mutatja.

Névrészi funkció	Egyrészes név ⁸		Kétrészes név alaprésze ⁹		Kétrészes név bővítményi része ¹⁰	
	Magyar	Német	Magyar	Német	Magyar	Német
1. Fajtajelölő	20,43%	22,54%	89,01%	87,22%		
2. Megnevező	8,02%	29,05%	6,46%	9,11%	1,94%	2,86%
3. Sajátosságkifejező	53,97%	40,49%	4,15%	3,50%	91,11%	94,17%
3.1. Tulajdonságjelölő	29,11%	28,17%	2,29%	2,12%	18,10%	19,53%
3.1.1. Méret	0,33%	0,70%	0,02%	0,06%	6,71%	7,14%
3.1.2. Alak	1,94%	2,11%	0,24%	0,52%	1,49%	1,31%
3.1.3. Anyag	0,51%		0,03%		1,01%	1,37%
3.1.4. Szín					0,72%	0,74%
3.1.5. Kor					2,02%	3,08%
3.1.6. Funkció	25,05%	24,30%	1,99%	1,55%	4,03%	3,31%

⁷ Név- és nyelvjárásgyűjtők előtt nem ismeretlen ez a jelenség: az adatközlők általában automatikusan a magasabb presztízsű nyelvváltozatot használják a familiáris nyelvi szituációkon kívül, ennek megfelelően a gyűjtési helyzetben is, holott a gyűjtőnek épp az a célja, hogy az informális helyzetben használt nyelvváltozatot megismerje. Az élőnyelvi kutatásokban megfigyelői paradoxonnak nevezett jelenség kiküszöbölésére mára számos módszert dolgoztak ki. A korai oklevéladatok feljegyzőinek azonban az ilyen helyzetek feloldása nyilvánvalóan nem lehetett célja.

⁸ 100% = összes egyrészes név

⁹ 100% = összes alaprész

¹⁰ 100% = összes bővítményi rész

Etnikai viszonyok tükröződése a helynévmodellekben

3.1.7. Egyéb	1,28%	1,06%	0,02%		2,12%	2,57%
3.2. Külső dologhoz viszonyító	19,04%	9,51%	1,81%	1,20%	30,91%	37,46%
3.2.1. Növényzet	11,46%	1,41%	1,25%	1,15%	5,85%	8,34%
3.2.2. Állatvilág	1,61%	1,76%			3,41%	3,83%
3.2.3. Építmény	0,26%	0,53%			0,98%	0,86%
3.2.4. Birtokos, használó	2,82%	3,35%			16,47%	18,73%
3.2.5. Lakó(k)	0,26%	0,70%	0,05%		2,15%	3,54%
3.2.6. Eredet	1,68%	1,58%	0,50%	0,06%	1,58%	1,66%
3.2.7. Esemény	0,95%	0,18%	0,02%		0,47%	0,51%
3.3. Másik helyhez viszonyító	5,82%	2,82%	0,05%	0,17%	42,10%	37,18%
3.3.1. Rész-egész viszony			0,02%		4,51%	0,23%
3.3.2. Pontos elhelyezkedés	5,42%	2,82%		0,11%	25,29%	22,16%
3.3.3. Irány					7,27%	7,08%
3.3.4. Viszonyított helyzet	0,40%		0,03%	0,06%	5,04%	7,71%
4.1. Emlékeztető funkció	0,07%	0,70%			1,74%	0,23%
4.2. Konvencionális funkció	0,11%	0,53%			0,77%	0,17%
Kategorizálhatatlan	17,39%	6,69%	0,38%	0,17%	4,44%	2,57%

6.2. A mai helynévrendszer vizsgálatából főként a település-, víz- és határnevek elemzésének eredményei értékesek, de a többi névtípus vizsgálata is szolgálhat adalékokkal egyes névadási, névhasználati szituációk feltárásához. A közterületek nevei például kiválóan szemléltetik a hivatalos és az informális, népi névadás, illetve névhasználat eltéréseit, s ezzel összefüggésben rávilágítanak a kétnyelvű közegnek a nyelvi presztízsből és az eltérő névhasználati (kommunikációs) helyzetből adódó különbségeire.

Az egyes névfajták elemzéséből világosan látszik, hogy a különböző denotatívumtípusok neveinek etnikumjelölő értéke eltérő lehet: a régiségben is kimutatható névfajták közül a településnevek a legkevésbé alkalmasak a népességi következtetésekre, míg a kisebb közösségekben használatos, a társadalmi változások iránt érzékenyebb és adminisztratív eszközökkel kevésbé konzervált névfajtáknak (a víz- és határneveknek) jóval megbízhatóbb etnikumjelölő értékük van.

A mai névállomány elemzéséhez a BMFN. számos olyan fogódzót nyújt, amelyekhez hasonlókra az oklevelek szórványanyagában nem támaszkodhatunk: a névrészi funkciók lehető legpontosabb azonosítását segítik például a denotátumot jellemző, illetve a név születésére utaló megjegyzések, az adatközlő nyelvi azonosítása pedig a névadatnak a német vagy a magyar névrendszerhez rendelé-

sét oldja meg. A névrendszer és az idegen eredetű nevek viszonya a régiség névállományában nem deríthető fel ilyen egyszerűen: gyakran még annak az eldöntése is problémákba ütközik, hogy egy nyelvhasználói közösség névrendszereként kezeljük-e a szórványokból összeállított korpuszt, s az idegen eredetű elemeket annak részeként értelmezzük, vagy pedig két (esetleg több) különböző nyelvű névrendszernek tekintjük-e a fennmaradt adatokat. A kérdés eldöntésében segítségünkre lehetnek a statisztikai adatok (az tudniillik, hogy az adott terület névállományában milyen arányban képviseltetik magukat az egyes nyelvekhez köthető névadatok), de megbízható forrásként így is csak kellően nagy adatszámú korpusz szolgálhat, továbbá itt sem szabad figyelmen kívül hagyni a szórványok feljegyzésének és fennmaradásának esetlegességét.

A vizsgált német nevek között nagy arányban fordulnak elő idegen eredetű megnevező funkciós helynevek, melyek a kiinduló formától csak kiejtésükben térnek el. (A településnevek között kevés kivétellel csak ilyenek szerepelnek). A magyar településnévi szórványoknak az oklevelekben tapasztalható egyértelmű túlsúlya az egyéb nyelvi eredetű településnevekkel szemben a mai településnévállomány vizsgálata alapján tehát nem feltétlenül az általuk jelölt falvak magyar lakosságát tükrözik, sokkal inkább azt jelzi számunkra, hogy az Árpád-korban a magyarság volt olyan helyzetben, hogy a településeket megnevezze, illetve hogy az általa adott neveket az oklevélírók rögzítsék. A nem településnévi állomány az etnikai kutatások szempontjából sokkal megbízhatóbb forrás, ám itt is szem előtt kell tartani, hogy a kétnyelvűség esetén a szórvány kétszeres választás (a határt ismerő „adatközlő” és az oklevélíró döntése) után került be az oklevélbe. Ezt a kétszeres szűrőt, melyet minden bizonnyal a korabeli presztízviszonyok nagymértékben befolyásoltak, szintén nem hagyhatjuk figyelmen kívül a régiség helyneveinek értékelésében.

A kétnyelvű névállomány tanulmányozásának egyik legfőbb tanulsága, hogy az idegen eredetű, megnevező funkciójú helynevek még az imént jelentős etnikumjelölő értékkel felruházott mikronevek esetében sem utalnak direkt módon az etnikumra, s ha a népességtörténeti kutatásokban kizárólag a nevek eredetéből következtetünk a lakosság etnikai hovatartozására, könnyen tévútra juthatunk. A Sásdi járásban például ugyan a magyar és a német lakosság jelenlétét egyértelműen tükrözi a névállomány, de a névkincsben az egykori szlávok nyomai is fellelhetők, noha szlávok az adatok felvételének idején már csak egy településen éltek. Mivel a fokozatosan beolvadó etnikum helynevei is fokozatosan tűnnek el a terület névállományából, jóval tovább őrizve annak emlékét, mint ahogy az illető népcsoport ténylegesen ott élt, így a nevek származásából egy adott korszak népességi viszonyaira csak nagy körültekintéssel szabad következtetni. Másként fogalmazva ez a jelenség a névadó és a névhasználó egybemosásának veszélyeire figyelmeztet.

A megnevező funkció mellett más névrészi szerepek vizsgálata is hozzájárulhat az etnikai viszonyok feltárásához: például a régiség lakosságra, csoportra utaló (népnevet tartalmazó) településneveivel kapcsolatos általános vélemény a szakirodalomban, hogy ezek a más lakosságú környezetben népszigetként letelepedő népesség lakóhelyét jelölik. A mikronevek között előforduló népnévi névrészt tartalmazó helynevekből azonban egészen más következtetést kell levonnunk: kizárólag vegyes lakosságú településeken, élénk kapcsolat eredményeként jönnek létre.

Végül pedig két modellelméleti tanulságot említek, amelyek a régiség neveinek vizsgálatakor is segítségünkre lehetnek. A kétnyelvű közeg miatt két ponton tűnhet indokoltnak a HOFFMANN ISTVÁNTól kölcsönzött elméleti háttér módosítása: egyrészt a megnevező funkció definiálásakor célszerű szem előtt tartani, hogy aktív kétnyelvűség esetén az 'X nevű hely' jelentésen túl egyéb információtartalom is társulhat az idegen eredetű helynevekhez (minimálisan az, hogy mely nép adta a nevet, ezen túl pedig a helynek bizonyos, a névben kódolt jellemzői is érthetőek lehetnek a kétnyelvű névhasználók számára). Másrészt ebben a tipológiai rendszerben nem szerepel a névadási indítékok között az azonos denotátumra utaló másik nyelvű helynév indukáló hatása, pedig a többnyelvűség körülményei között valószínűleg ennek is jelentős szerepe van a névalkotásban.

A különböző nyelvű közösségek modelljeinek kölcsönhatása jelenik meg az eredetileg megnevező funkciójú, idegen eredetű helynevek integrációjában is: úgy tűnik, ezek a nevek általában úgy illeszkednek be az átvevő nyelv névrendszérébe, hogy a domináns modellekhez alkalmazkodnak (a magyarból átvett határnevek például a németben kétrészesé válnak, fajtajelölő alaprészszel egészülnek ki).

Irodalom

- BÍRÓ FERENC (2002), *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszérében*. Eger.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2007), *Vizsgálódások vízneveink körében*. Tézisek egy kutatási programhoz. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 29–36.
- GYÖRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN (2003), Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata. *MNyj.* 41: 195–204.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ.* 27: 117–24.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Bp.

- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
- KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Településtörténeti Tanulmányok 2. Bp.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1968), Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 51–6.
- PÓCZOS RITA (2008a), Többnevűség egy mai helynévrendszerben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 179–207.
- PÓCZOS RITA (2008b), A párhuzamos helynévadás. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 223–9.
- RÁCZ ANITA (2004), Népeségtörténet és helynévkutatás. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 63–89.
- RESZEGI KATALIN (2006), Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 159–80.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–73), Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastik. *Onoma* 17: 55–75.
- TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben. *MNyj.* 37: 435–42.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *NÉ.* 25: 89–94.